

Behoeftte aan overleg van Haagse religieuze en levensbeschouwelijke organisaties

Geloven in samenspraak

Geloven in samenspraak

Behoeftte aan overleg van Haagse religieuze en levensbeschouwelijke organisaties

Suzan de Winter-Koçak
Amella Mesic
Maarten Davelaar
Hans Bellaart

Utrecht, juli 2022

Inhoud

Samenvatting	4	5	Initiatief en organisatie	22
Inleiding	6	5.1.	De gemeente als initiatiefnemer	22
1 Onderzoeksopzet	8	5.2.	Gemeente als gespreksleider en gesprekspartner	22
2 Literatuur en deskresearch	11	5.3.	Conclusie	23
2.1. Typen interreligieus overleg en aandachtspunten	11	6	Mogelijke belemmeringen	24
2.2. Voorbeelden van interreligieuze ontmoetingen en overleg	12	6.1.	Relatie lbo's met de gemeente is soms complex: afhankelijkheid en wantrouwen	24
2.3. Conclusie	14	6.2.	Gemis aan erkenning en wederkerigheid	24
3 Eerdere ervaringen met interreligieuze overleggen en ontmoeting	15	6.3.	Niet alle lbo's staan open voor interreligieuze ontmoeting	25
3.1. Meerderheid respondenten heeft ervaring met interreligieus overleg	15	6.4.	Conclusie	26
3.2. Variaties in contact en overleg met lbo's	16	7	Randvoorwaarden	27
3.3. Missen van continuïteit in interreligieus overleg	16	7.1.	Continuïteit in visie en betrokkenheid gemeente	27
3.4. Conclusie	17	7.2.	Onderling respect en gelijkwaardigheid	27
4 Behoefte aan structureel interreligieus overleg	18	7.3.	Overige randvoorwaarden	28
4.1. Meeste lbo's hebben behoefte aan interreligieus overleg	18	7.4.	Conclusie	28
4.2. Gezamenlijk Haagse maatschappelijke problematiek aanpakken	20	8	Overkoepelende conclusies	29
4.3. Voorkeur voor overleg op stadsniveau	20	9	Aanbevelingen	31
4.4. Conclusie	21		Literatuur	33

Samenvatting

De gemeente Den Haag kent een grote verscheidenheid aan religieuze en levensbeschouwelijke organisaties (lbo's) die de grote variëteit aan geloofs- en levensbeschouwelijke opvattingen onder haar inwoners weerspiegelt. Een aantal van deze organisaties heeft in het verleden te maken gehad met uitingen van intolerantie. Daaropvolgend constateerde de Haagse gemeenteraad dat het onveiligheidsgevoel van burgers die een bepaald geloof of levensbeschouwing aanhangen, zowel lokaal als landelijk toeneemt. In een motie in de Haagse gemeenteraad van 16 mei 2019 werd gesteld dat de stad gebaat zou zijn bij een structureel interreligieus overleg met vertegenwoordigers van alle Haagse geloofsgemeenschappen, waarbij veiligheid en andersoortige maatschappelijke thematiek besproken kunnen worden.

Naar aanleiding van deze motie heeft de gemeente besloten om een behoeftepeiling uit te laten voeren onder Haagse levensbeschouwelijke organisaties. De gemeente vraagt zich af of er behoefte is aan meer en/of andere vormen van ontmoeting en uitwisseling. Daarbij is de vraag ook aan de orde of en in hoeverre daarbij een (meer) ondersteunende rol van de overheid gewenst wordt door de levensbeschouwelijke organisaties 's en welke vorm deze ondersteuning zou kunnen hebben.

Het Verwey-Jonker Instituut heeft vervolgens, in opdracht van de gemeente Den Haag, in kaart gebracht welke behoefte er is aan structurele interreligieuze ontmoetingsbijeenkomsten en/of overleggen met en tussen vertegenwoordigers van Haagse geloofsgemeenschappen en levensbeschouwelijke organisaties. We spraken met 19 verschillende levensbeschouwelijke en religieuze organisaties en hielden een gezamenlijke werksessie met aanvullend nog 16 lbo's. In totaal hebben 37 verschillende religieuze en levensbeschouwelijke organisaties input geleverd voor dit onderzoek.

Op basis van de gesprekken met de lbo's kunnen we stellen dat er inderdaad behoefte is aan structurele interreligieuze bijeenkomsten. Als het aan de lbo's ligt, wordt het gezamenlijk aanpakken van lokale maatschappelijke problematiek de voornaamste doelstelling van eventueel toekomstig interreligieus overleg. De organisaties zijn maatschappelijk betrokken en zetten zich (veel) in voor hun eigen gemeenschap en deels ook voor andere inwoners van Den Haag. De organisaties lopen echter ook tegen beperkingen aan, zoals beperkte beschikbare menskracht en middelen. Ze zien daarom een grote meerwaarde om zich samen met andere organisaties in te zetten voor maatschappelijke problematiek (zoals armoede, eenzaamheid, overlast op straat). Structurele interreligieuze ontmoetingsbijeenkomsten of overleggen kunnen dan een uitgelezen mogelijkheid zijn om tot samenwerking te komen. Dat de lbo's door deelname aan dergelijke bijeenkomsten beter weten welke andere geloofsgemeenschappen en levensbeschouwelijke organisaties er in Den Haag zijn en zij elkaar beter leren kennen (een andere reden waarom de organisaties aangeven behoefte hebben aan structureel overleg) is een welkom bijeffect.

Hoewel de lbo's aangeven behoefte te hebben aan structurele samenkomsten, vindt het grootste deel dat het initiatief hiertoe niet vanuit de lbo's moet komen. De respondenten kijken hoofdzakelijk naar de gemeente om het overleg te initiëren en organiseren. De respondenten zien de gemeente als de ideale partij om alle organisaties bij elkaar te brengen en te houden. Tegelijkertijd geven de organisaties ook aan dat de verstandhouding met de gemeente soms complex is. Respondenten spreken van wantrouwen richting de gemeente en missen vaak erkenning voor hun inspanningen voor de Haagse burgers. Als randvoorwaarde voor het succes van eventueel toekomstig interreligieus overleg noemen de organisaties dan ook continuïteit in de visie en het handelen van de gemeente rond de waardering van interreligieuze ontmoeting in de stad en rond het bevorderen ervan. Een andere belangrijke randvoorwaarde die religieuze en levensbeschouwelijke organisaties benoemen is onderling respect en gelijkwaardigheid. De organisaties benoemen dat alle deelnemende

lbo's respectvol met elkaar om dienen te gaan en elkaars visies en meningen in openheid moeten willen aanhoren. Wanneer er sprake is van onderlinge acceptatie, kan het onderlinge vertrouwen ook groeien, zo stellen meerdere respondenten.

Op basis van bovenstaande bevindingen, doen wij de volgende aanbevelingen richting de gemeente:

1. Neem als gemeente de regie in de organisatie van interreligieus overleg.
2. Richt stedelijk interreligieus overleg in als een 'dialogue of actions' (een dialoog die ingaat op samenwerking op humanitair, sociaal economisch of politiek gebied).
3. Zoek ook naar praktische en thematische samenwerking in wijken en buurten.
4. Ontwikkel een lange termijn visie op interreligieuze ontmoetingsbijeenkomsten.
5. Investeer in de relatie met religieuze en levensbeschouwelijke organisaties.
6. Monitor de voortgang, tevredenheid en resultaat van interreligieuze ontmoetingsbijeenkomsten of overleggen.

Inleiding

De gemeente Den Haag kent een grote verscheidenheid aan religieuze en levensbeschouwelijke organisaties (lbo's) die de grote variëteit aan geloofs- en levensbeschouwelijke opvattingen onder haar inwoners weerspiegelt. Een aantal van deze organisaties heeft in het verleden te maken gehad met uitingen van intolerantie. Daaropvolgend constateerde de Haagse gemeenteraad dat het onveiligheidsgevoel van burgers die een bepaald geloof of levensbeschouwing aanhangen, zowel lokaal als landelijk toeneemt¹.

In een motie in de Haagse gemeenteraad van 16 mei 2019 werd gesteld dat de stad gebaat zou zijn bij een structureel interreligieus overleg met vertegenwoordigers van alle Haagse geloofsgemeenschappen, waarbij veiligheid en andersoortige maatschappelijke thematiek besproken kunnen worden². Op stads- of wijkniveau kent de stad al vormen van interreligieuze ontmoeting tussen religieuze en levensbeschouwelijke organisaties. Enkele voorbeelden daarvan zijn:

Op wijk-, stadsdeelniveau:

- [Interreligieus Beraad Segbroek](#).
- [Werkgroep Tolerantie Escamp](#).

Op stadsniveau:

- [Interreligieuze Prinsjesdagviering](#).
- De Stadsiftar.
- [Interreligieus Platform Zorgzaam uit Overtuiging](#).
- Incidentele bijeenkomsten op het stadhuis rond actuele maatschappelijke ontwikkelingen (bijvoorbeeld rondom de coronapandemie).

Structureel (in de zin dat de bijeenkomsten met enige regelmaat plaatsvinden) interreligieus overleg op stadsniveau waarbij maatschappelijke problematiek wordt besproken, ontbreekt momenteel echter in de stad. Gekeken naar soortgelijke vormen van interreligieus overleg in andere steden zoals in Amsterdam³ en Enschede⁴, kan een dergelijk overleg onderling begrip en respect, maar ook de sociale cohesie bevorderen. Ook kan op deze wijze de samenwerking gestimuleerd worden en kan er bijvoorbeeld gezamenlijk opgetrokken worden in het kader van maatschappelijke vraagstukken.

In de eerder vermelde motie wordt de raad verzocht om structureel interreligieus overleg te initiëren met vertegenwoordigers van de religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen die de stad rijk is. Naar aanleiding van deze motie heeft de gemeente besloten om deze behoeftepeiling uit te laten voeren onder Haagse levensbeschouwelijke organisaties. De gemeente vraagt zich af of er behoefte is aan meer en/of andere vormen van ontmoeting en uitwisseling. Daarbij is de vraag ook aan de orde of en in hoeverre daarbij een (meer) ondersteunende rol van de overheid gewenst wordt door de levensbeschouwelijke organisaties 's en welke vorm deze ondersteuning zou kunnen hebben.

1 Gemeenteraad Den Haag, RIS-nummer 302623, 2019.

2 Gemeenteraad Den Haag, RIS-nummer 302623, 2019.

3 [Mo & Moos - Berichten | Facebook](#)

4 [201102-HANDREIKING-BRUGGENBOUWEN-def.pdf \(geloveninsamenleven.nl\)](#)

Het Verwey-Jonker Instituut heeft vervolgens, in opdracht van de gemeente Den Haag, in kaart gebracht welke behoefte er is aan structurele interreligieuze ontmoetingsbijeenkomsten en/of overleggen met en tussen vertegenwoordigers van Haagse geloofsgemeenschappen en levensbeschouwelijke organisaties. In dit onderzoeksrapport zijn de resultaten van deze behoeftepeiling beschreven en worden er aanbevelingen gedaan voor de verdere toekomst.

Leeswijzer

In deze rapportage spreken wij over religieuze en levensbeschouwelijke organisaties en daarbij volgen we de definitie van den Toorn, Davelaar, Hamdi, Rechtes & van Keulen (2020: 8), die onder religieuze en levensbeschouwelijke organisaties het volgende verstaan:

Alle entiteiten (stichtingen, verenigingen, kerkgenootschappen) die hun activiteiten verrichten vanuit een levensbeschouwelijke en/of religieuze identiteit of die vanuit een levensbeschouwelijke en/of religieuze identiteit zijn ontstaan: kerken, moskeeën, synagogen, tempels en daaruit ontstane stichtingen en (samenwerkings-) verbanden.

In het eerstvolgende hoofdstuk zullen wij de onderzoeksopzet verder toelichten. We beschrijven eerst de hoofd- en deelvragen en expliceren wij welke onderzoeksmethoden er zijn toegepast om deze onderzoeksvragen zo goed mogelijk te kunnen beantwoorden. In hoofdstuk twee tot en met zeven geven wij de resultaten van het onderzoek weer. In hoofdstuk twee zijn de belangrijkste highlights vanuit de beknopte literatuurstudie en deskresearch weergegeven. In de hoofdstuk drie zijn de eerste resultaten vanuit de interviews en de werksessie te lezen. In dit hoofdstuk hebben wij een beeld geschetst van de eerdere en huidige ervaringen van de lbo's met interreligieus overleg en welke lessen de lbo's vanuit deze ervaring(en) meenemen bij eventueel toekomstig interreligieus overleg. In hoofdstuk vier is te lezen in hoeverre Haagse lbo's behoefte hebben interreligieus overleg en welk doel zij zich idealiter voor zich zien

indien er een nieuw initiatief tot interreligieus wordt genomen. Hoofdstuk vijf focust zich op de rol die gemeente, volgens de religieuze en levensbeschouwelijke organisaties, het beste op zich kan nemen binnen de totstandkoming en continuering van interreligieus overleg. In hoofdstuk zes en zeven wordt er achtereenvolgens ingegaan op welke mogelijke belemmeringen de lbo's zien bij de totstandkoming en continuering van nieuw interreligieus overleg en welke randvoorwaarden de lbo's noodzakelijk achten voor het succes van interreligieus overleg. In hoofdstuk acht zijn de overkoepelende conclusies te lezen betreffende de hoofd- en deelvragen van dit onderzoek. We sluiten het rapport vervolgens af met aanbevelingen richting de toekomst in hoofdstuk negen.

1 Onderzoeksopzet

De hoofdvraag van dit verkennende onderzoek was:

“Welke behoefte is er onder Haagse geloofsgemeenschappen en levensbeschouwelijke organisaties aan structurele interreligieuze ontmoetingsbijeenkomsten en overleggen?”

Deze hoofdvraag is vervolgens onderverdeeld in de volgende deelvragen:

1. Wat zijn de ervaringen tot nu toe met deelname aan interreligieuze overleggen? Zijn er eventuele succes- en faalfactoren te benoemen vanuit eerdere ervaring met interreligieus overleg? In hoeverre is er ervaring met andere interreligieuze contacten in wijken of in de stad?
2. In welke mate hebben religieuze en levensbeschouwelijke organisaties behoefte aan deelname aan interreligieus overleg?
3. Aan welke doelen zouden deze mogelijke toekomstige interreligieuze overleggen moeten voldoen en wat zou de meerwaarde moeten zijn voor de organisaties en de samenleving?
4. Welke onderwerpen/thema's zouden besproken kunnen of moeten worden tijdens mogelijke toekomstige interreligieuze overleggen?
5. Welke vorm zouden die toekomstige overleggen kunnen krijgen?
6. Op welke wijze kan interreligieus overleg gestimuleerd worden?
7. Wat kan of moet de rol van religieuze en levensbeschouwelijke organisaties en hun achterbannen in de samenwerking rond interreligieus overleg zijn?
8. Wat kan of moet de rol van de gemeente in de samenwerking rond interreligieus overleg zijn?

Om zo goed mogelijk antwoord te kunnen geven op bovenstaande onderzoeksvragen, is er gekozen voor een kwalitatieve onderzoeksopzet. Hierbij hebben we gebruik gemaakt van verschillende onderzoeksmethoden, te weten: een beknopte deskresearch, een-op-een diepte-interviews en een werksessie met meerdere religieuze en levensbeschouwelijke organisaties. In dit hoofdstuk zullen we de verschillende onderzoeksmethoden verder toelichten.

Deskresearch

Voorafgaand aan de interviews en de werksessie, hebben wij een korte deskresearch uitgevoerd. Deze deskresearch was vooral gericht op het kunnen trekken van lessen uit eerder onderzoek en het in beeld brengen van voorbeelden van vergelijkbare interreligieuze overlegstructuren en activiteiten, zoals 'Bruggen bouwen' in Enschede en 'Mo & Moos' in Amsterdam. De deskresearch diende bovendien als input voor de topiclijst voor de diepte-interviews en als achtergrondinformatie voor het formuleren van de aanbevelingen.

Diepte-interviews

Selectie

In Den Haag zijn ongeveer 200 religieuze en levensbeschouwelijke organisaties bekend bij de gemeentelijke overheid. Van alle lbo's is er, in samenspraak met de gemeente, een streefproef getrokken van 19 verschillende organisaties. Hierbij hebben wij zorggedragen voor voldoende diversiteit onder de respondenten. Hierbij hebben wij gelet op variatie in grootte van de organisatie, in religieuze en levensbeschouwelijke achtergrond en in grootte van de groep die vertegenwoordigd wordt. De geselecteerde organisaties zijn vervolgens benaderd voor een semigestructureerd diepte-interview. Door middel van interviews verkregen wij meer diepgang in de respons, bijvoorbeeld in vergelijking tot een kwantitatieve onderzoeksmethode zoals een enquête. Daarbij

namen we specifiek semigestructureerde interviews af waardoor we richting konden geven aan de interviews, maar ook ruimte gaven aan de respondenten om dieper in te gaan op zaken die voor hen van belang zijn.

Werving

De gemeente Den Haag heeft (met goedkeuring van de betreffende religieuze en levensbeschouwelijke organisaties) de contactgegevens van de 19 geselecteerde lbo's doorgegeven aan het Verwey-Jonker Instituut. Vervolgens zijn de religieuze en levensbeschouwelijke organisaties benaderd met het verzoek om aan het onderzoek deel te nemen. De benaderde lbo's kregen als waardering voor hun deelname een cadeaubon aangeboden. Na meerdere pogingen tot contact (zowel telefonisch als per e-mail) bleek de selectie van lbo's onvoldoende; meerdere organisaties gaven aan geen tijd te hebben voor deelname, niemand beschikbaar te hebben die in de gelegenheid was om een interview af te geven, of waren simpelweg niet bereikbaar. In samenspraak met de gemeente is de oorspronkelijke selectie vervolgens uitgebreid. Uiteindelijk zijn er 18 religieuze en levensbeschouwelijke organisaties geïnterviewd met behulp van de bemiddeling van de gemeente Den Haag. De laatste lbo is door het Verwey-Jonker Instituut "koud" benaderd via de online Sociale Kaart van de gemeente.

Werkwijze interviews

Voorafgaand aan de interviews is er een topiclijst vastgesteld met de thema's die in de gesprekken besproken zal worden. Deze topiclijst is afgestemd met de gemeente Den Haag. De gesprekken vonden wisselend face-to-face of online (via Teams) plaats, afhankelijk van de voorkeur van de respondent. Wanneer het gesprek face-to-face op locatie plaatsvond, zijn alle coronamaatregelen in acht genomen. De veiligheid van respondenten en onderzoekers staat voorop. Aan alle religieuze en levensbeschouwelijke organisaties is gevraagd welke personen binnen de organisatie het beste aanwezig konden zijn bij het interview. In de meeste gevallen is het diepte-interview afgenomen bij één vertegenwoordiger van de organisatie, bij een kleiner deel was er sprake van een duo-interview: waarbij twee vertegenwoordigers aanwezig waren. De interviews werden gehouden in de periode juli tot en met december 2021.

Overzicht geïncludeerde lbo's

Na diverse inspanningen (zie werving) zijn er in totaal 19 religieuze en levensbeschouwelijke organisaties geïnterviewd. In tabel 1 is een overzicht van alle geïnterviewde lbo's weergegeven. Zoals in de tabel te zien is, varieerden de lbo's van grootte, doelgroep en religieuze/levensbeschouwelijke overtuiging. Zo hebben wij gesproken met islamitische organisaties (verschillende stromingen), christelijke organisaties (verschillende stromingen), een joodse organisatie, maar ook tempels (Sikh en Hindoe). Ook hebben wij enkele levensbeschouwelijke geïnspireerde stichtingen en verenigingen geïnterviewd. Tot slot heeft aanvullend, op verzoek van de gemeente, een sleutelfiguur uit de Pakistaanse gemeenschap schriftelijke input gegeven en hebben wij een verkort interview afgenomen met de Poolse katholieke parochie (nummer 20 en 21 in tabel 1).

Tabel 1: Overzicht van de geïnterviewde religieuze en levensbeschouwelijke organisaties, in willekeurige volgorde

	Organisatie	Overtuiging	Doelgroep	Opereert op welk niveau
1.	Stek	Christelijk	Geen specifieke doelgroep	Stedelijk
2.	Mara	Christelijk	Geen specifieke doelgroep	Stedelijk
3.	Hub Den Haag	Christelijk	Internationale en migrantenkerken	Stedelijk
4.	Federatie Islamitische Organisaties (FIO)	Islamitisch	Geen specifieke doelgroep	Stedelijk
5.	Redeemer International Church The Hague	Christelijk	Geen specifieke doelgroep	Stedelijk
6.	Humanistisch verbond	Humanisme	Geen specifieke doelgroep	Stedelijk
7.	Bahai	Bahai	Geen specifieke doelgroep	Stedelijk
8.	Liberale Joodse gemeente Den Haag	Jodendom	Geen specifieke doelgroep	Stedelijk
9.	Stichting Mescidi Kuba Moskee	Islamitisch	Turkse Nederlanders	Wijk
10.	Moskee Seyh Said	Islamitisch	Koerdische Nederlanders	Wijk
11.	Moskee Al Madinah	Islamitisch	Surinaams-Hindoestaanse Nederlanders	Wijk
12.	Stichting Ahmadiyya Isha' at-i-Islam	Islamitisch	Geen specifieke doelgroep	Stedelijk
13.	Moskee Dar Ul-Islam	Islamitisch	Pakistaanse Nederlanders	Wijk
14.	DAB-DER	Islamitisch	Turkse Nederlanders	Stedelijk
15.	Stichting Alcauther	Islamitisch	Iraakse Nederlanders	Stedelijk
16.	H. Jacobus de Meerdere en H. Paraskeva	Christelijk	Griekse Nederlanders	Stedelijk
17.	Shri Gurudwara Singh Sabha	Sikhisme	Indiase Nederlanders	Stedelijk/Wijk
18.	Moskee Annour	Islamitisch	Marokkaanse Nederlanders	Wijk
19.	Dew Mandir	Hindoeïsme	Indiase Nederlanders	Stedelijk
20.	Steutelfiguur Pakistaanse gemeenschap	Islamitisch	Pakistaanse Nederlanders	Stedelijk
21.	Poolse Parochie Den Haag	Christelijk	Poolse Nederlanders	Stedelijk

Werksessie

Om enerzijds de bevindingen vanuit de diepte-interviews te toetsen en anderzijds ook de inbreng van andere religieuze en levensbeschouwelijke organisaties mee te nemen binnen het onderzoek, is er ook een gezamenlijke werksessie georganiseerd. De bijeenkomst vond online plaats in november 2021. Voor deze expertmeeting zijn alle religieuze en levensbeschouwelijke organisaties in Den Haag uitgenodigd. Via de gemeente Den Haag is er per e-mail een uitnodiging verstuurd naar alle lbo's in de stad. Daarna heeft de gemeente twee herinneringsmails verstuurd. Tijdens de werksessie zijn de belangrijkste resultaten uit de gehouden interviews besproken en zijn de aanwezigen gevraagd in hoeverre zij de resultaten herkenden. Ook wisselden de deelnemers hun ervaringen uit over eerdere interreligieuze samenwerkingen en overleggen, en gaven zij aan wat aandacht verdient bij het vormgeven en organiseren daarvan. In totaal namen 16 levensbeschouwelijke organisaties deel aan de werksessie. Het overgrote deel van deze organisaties had een christelijke achtergrond (verschillende stromingen). In totaal hebben 37 verschillende religieuze en levensbeschouwelijke organisaties input geleverd voor dit onderzoek.

2 Literatuur en deskresearch

In dit hoofdstuk beschrijven wij bondig de bevindingen uit de literatuurverkenning en deskresearch om lessen te kunnen trekken uit eerder onderzoek en voorbeelden van vergelijkbare interreligieuze overlegstructuren en activiteiten in beeld te brengen. Dit hebben wij gebruikt als input voor de topiclijst voor de interviews en als achtergrondinformatie voor het formuleren van de aanbevelingen.

2.1. Typen interreligieus overleg en aandachtspunten

Interreligieuze dialoog

We leven in een wereld waar mensen van allerlei soorten religies elkaar tegenkomen binnen verschillende domeinen van het openbare leven, bijvoorbeeld op het werk, op school of in de buurt.⁵ Dit wordt ook wel religieus pluralisme genoemd en kan helaas ook spanningen veroorzaken (Vernhout, 2017). Bijvoorbeeld tussen mensen met een joods en islamitisch geloof met betrekking tot het conflict tussen Israël en Palestina. Dialoog tussen verschillende religieuze groepen kan spanningen voorkomen of verminderen.

Volgens Moyaert (2013) zijn er verschillende typen van interreligieuze dialoog, waarvan er twee een belangrijk onderscheid aangeven:

1. Dialogue of actions: Hier gaat het om een dialoog die ingaat op samenwerking op humanitair, sociaal economisch of politiek gebied. Waarbij een gedeelde maatschappelijke verantwoordelijkheid wordt gevoeld.
2. Theological dialogue: Dat is een dialoog waar gesproken wordt over inhoud van een geloof om zo misvattingen en vooroordelen bij elkaar weg te nemen.

Aandachtspunten

Onderzoeker Mijke Jetten (2011) concludeerde dat in interreligieuze dialoog er soms sprake is van een ongelijkwaardige positie en een gebrekkige communicatie. De positie van moslims in de Nederlandse samenleving is bijvoorbeeld minder sterk dan die van christenen. De laatste groep is in de meerderheid, heeft een lange historie in Nederland en goed georganiseerde instituties en netwerken. Volgens Vernhout (2017) kunnen communicatieproblemen voorkomen worden door te zorgen dat alle groepen tijdens interreligieuze bijeenkomsten vanuit een gelijkwaardige positie input kunnen geven.

In een eerder onderzoek vanuit het Verwey-Jonker Instituut (Van den Toorn, Davelaar, de Winter-Koçak & Badou, 2018) naar de vraag hoe de gemeente Den Haag en levensbeschouwelijke organisaties (meer) kunnen samenwerken bij de uitvoering van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning, werd geconcludeerd dat bij het samenwerken aan hulp voor kwetsbare mensen de vertrouwensband tussen organisaties erg belangrijk is. Dat geldt voor de samenwerking tussen de 'officiële' zorg- en welzijnsorganisaties aan de ene kant en de vaak informeel werkende religieuze of levensbeschouwelijk geïnspireerde initiatieven aan de andere kant. Maar ook binnen het contact tussen de levensbeschouwelijke organisaties. Het versterken van de onderlinge band zou daarom een onderdeel moeten zijn van interreligieuze bijeenkomsten.

⁵ <https://www.kuleuven.be/thomas/page/intra-interreligieuze-dialoog/>

De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG, 2016) geeft een aantal richtlijnen voor interreligieuze dialoog. De twee belangrijkste zijn:

1. Breng als gemeente in kaart welke religieuze groepen er in de gemeente zijn, wat hun positie is ten opzichte van de meerderheid en welke gesprekspartner de beste vertegenwoordiger is voor de achterban;
2. Faciliteer en stimuleer interreligieus overleg om begrip voor elkaar te kweken.

Interreligieus contact in Den Haag

Van der Toorn et al. (2018) laten zien dat ruim een derde van de religieuze en levensbeschouwelijke organisaties in Den Haag geen contact heeft met de gemeente, maar dat vaak wel graag zou willen. Zij willen graag geïnformeerd worden over bijvoorbeeld de Wmo en dit doorgeven aan hun leden. De lbo's die wél contact hebben met de gemeente, geven aan dat samenwerking in de wijk noodzakelijk is om meer cohesie in de wijk te krijgen. De samenwerking is echter niet gemakkelijk gerealiseerd, omdat opvattingen en werkwijzen van lbo's soms ver uit elkaar liggen en er een groot verschil is in aansluiting met de formele instanties. Ook binnen afzonderlijke geloofsstromingen is er soms nauwelijks contact: Haagse moslimorganisaties onderling en bijvoorbeeld Afrikaanse kerken hebben weinig contacten met andere kerken in de stad (van der Toorn, et al., 2018). Het rapport bevat onder andere de volgende aanbevelingen voor zowel lbo's als de gemeente Den Haag:

1. Investeer in duurzaam vertrouwen. Zoek elkaar actief op en investeer om te beginnen in laagdrempelig, informeel contact. Vertrouwen is de basis voor verdere samenwerking.
2. Investeer in kennis over elkaars werk en ga met elkaar in gesprek over raakvlakken (lbo's onderling en gemeente en lbo's).
3. Zie elkaar als partners rond thema's, zoals vrijwillige inzet, samenwerking in de wijk, kansen voor jongeren en het bestrijden van eenzaamheid. Verken waar kansen liggen en bespreek hoe formele en informele, en professionele en vrijwillige ondersteuning elkaar kunnen aanvullen.

4. Organiseer als gemeente de samenwerking met lbo's duidelijk, op basis van een visie en uitgangspunten en ondersteund door een structuur met vaste contactpersonen.

2.2. Voorbeelden van interreligieuze ontmoetingen en overleg

Via deskresearch hebben we een paar voorbeelden van interreligieuze ontmoeting en overleg geselecteerd.

Team Bruggenbouwers (Enschede)

In Enschede is er al sinds 1999 een team Bruggenbouwers dat is samengesteld uit diverse lbo's: humanistische, islamitische, christelijke, Syrisch-orthodoxe en joodse organisaties. Doel van de Bruggenbouwers is: het bouwen van bruggen tussen mensen met verschillende levensovertuigingen in Enschede⁶. Dit doen zij door maandelijks bijeen te komen en in actie te komen waar nodig is. Bij lokale problemen en conflicten kunnen deze netwerken actie ondernemen naar de eigen achterban of naar de lokale overheid. De bijeenkomsten met een open overleg over normen, waarden en opvattingen die zij al dan niet delen, dragen bij aan het onderling vertrouwen. Het team volgde een training van de stichting 'Geloven in Samenleven', een initiatief van het Overlegorgaan van Joden, Christenen en Moslims (OJCM). Dit betrof het plan van aanpak voor het team, de lokale sociale kaart, interculturele communicatie en conflictmanagement. Naast interreligieuze dialoog en gezamenlijke activiteiten houdt het team zich vooral bezig met interreligieuze issues aan te pakken. De nadruk ligt op hoe je samen verantwoordelijk bent voor de vrede en veiligheid in de stad. Bijvoorbeeld toen de bouw van een nieuwe moskee in de gemeenteraad werd besproken, verdedigden de Bruggenbouwers het recht op godsdienstvrijheid.

⁶ <https://www.pgenschede.nl/bruggenbouwers>

Ook toen moskeeën doelwit waren van agressie was het team Bruggenbouwers gesprekspartner van de gemeente om de demonstraties beheersbaar te maken⁷.

Mo & Moos (Amsterdam)

Mo & Moos is een groep Amsterdamse joden en moslims, variërend van orthodox tot liberaal en seculier. De volledige naam is 'Mo & Moos, vriendschap en leiderschap in Mokum'. De groep is in 2014 ontstaan naar aanleiding van de steeds groter groeiende kloof tussen moslims en joden. Vanuit het idee dat er door de eeuwen heen genoeg voorbeelden zijn waarbij beide groepen in een goede verstandhouding samen hebben geleefd, stichtten een groep joden en moslims Mo & Moos op. Het doel is om persoonlijk contact te stimuleren en om op een open en respectvolle manier met elkaar om te gaan en zo bij te dragen aan een verdraagzamere maatschappij.⁸ De groep volgt samen trainingen over identiteit, religieuze thema's en maatschappelijke thema's (zoals vrijheid van meningsuiting) en gaat daarover in gesprek met elkaar. Daarnaast organiseert Mo & Moos workshops en bijeenkomsten over deze thema's voor o.a. scholen, docenten en jongerenwerkers. Zo hebben zij bijeenkomsten georganiseerd over: identiteit, omgaan met vooroordelen en uitsluiting & culturele gevoeligheden.

Stedelijke koepels en netwerken Rotterdam

Vanuit onderzoek naar religieuze en levensbeschouwelijke organisaties is er door direct betrokkenen meermaals gewezen op het bijzondere karakter en belang van de Rotterdamse stedelijke infrastructuur voor ondersteuning van vrijwilligerswerk en andere maatschappelijke initiatieven vanuit levensbeschouwelijke gemeenschappen en verbanden in de stad (Van den Toorn et

al., 2020, Engbersen & Lupi, 2015, Davelaar et al., 2011). Die structuur bestaat allereerst uit de door hun eigen achterbannen en de gemeente ondersteunde koepels van moskeeën en islamitische organisaties (SPIOR), van internationale- en migrantenkerken (SKIN-Rotterdam), katholieke organisaties (Stichting Mara) en Protestantse diaconieën (Samen O10).

Deze koepelorganisaties, die tevens fungeren als projectorganisaties, beschikken over uitgebreide contacten in de stad, óók buiten het levensbeschouwelijke veld. Ze worden aangevuld door netwerken als het Convent van kerken en synagogen in Rotterdam en het Platform Levensbeschouwelijke en Religieuze organisaties Rotterdam, meer losse verbanden, waarvan de kracht in belangrijke mate schuilt in de persoonlijke inzet van en onderlinge contacten tussen voorgangers en actieve leden van de gemeenschappen.

De vaak samen optrekkende koepelorganisaties doorstaan al 20 jaar politieke turbulentie, perioden van verscherpte maatschappelijke tegenstellingen en ook opeenvolgende reorganisaties in het sociale domein. Ze vervullen een duidelijke brugfunctie tussen de overheid en formele instanties enerzijds en hun achterbannen anderzijds. Ten opzichte van 10 jaar geleden is de politiek-bestuurlijke aandacht voor dit deel van de Rotterdamse samenleving niet verminderd en het inzicht in de mogelijke waarde van de levensbeschouwelijke geïnspireerde inzet voor de Rotterdamse samenleving eerder toe- dan afgenomen (Van den Toorn et al. 2020).

Succesfactoren van bovenstaande 'goede voorbeelden' zijn:

- Continuïteit in bijeenkomsten.
- Elkaar persoonlijk goed leren kennen voor een duurzaam vertrouwen.
- Een gezamenlijke training volgen om de onderlinge communicatie te versterken.
- Een brugfunctie kunnen en willen vervullen tussen de reguliere instituties en de eigen achterban.

⁷ <https://protestantsekerk.nl/verdieping/de-ontmoetingskerk-in-enschede-plek-van-verbinding-tussen-alle-verschillen/>

⁸ https://www.facebook.com/Mo.en.Moos/about/?ref=page_internal

2.3. Conclusie

Doelen van dialoog en samenwerking

Uit bovenstaande alinea's kunnen we concluderen dat er verschillende doelen van dialoog en samenwerking tussen verschillende religieuze groepen mogelijk zijn, waarbij het ene doel de andere niet uitsluit:

1. Samenwerking om lokale maatschappelijke vraagstukken (zoals armoede of toegankelijkheid tot zorg) gezamenlijk aan te pakken.
2. Dialoog om spanningen, misvattingen en vooroordelen bij elkaar weg te nemen.
3. Samen activiteiten organiseren om bij te dragen aan een maatschappij, waarbij mensen op een open en respectvolle manier met elkaar omgaan.
4. Samenwerken om interreligieuze issues in de stad aan te pakken (mediation), elkaar te steunen en vrede en veiligheid in de stad te bevorderen.

Voorwaarden voor een waardevolle dialoog en samenwerking

De dialoog en samenwerking kan een meerwaarde hebben als aan de volgende voorwaarden wordt voldaan:

1. Alle groepen die deelnemen aan interreligieuze dialoog en samenwerking kunnen vanuit een gelijkwaardige positie input leveren.
2. De vertegenwoordigers van de gemeenschappen en organisaties erkennen het belang van interreligieus contact voor de stad.
3. Vertegenwoordigers kennen elkaar voldoende, er is voldoende onderling vertrouwen en de deelnemers zijn in staat open te communiceren.
4. Er zijn regelmatig bijeenkomsten.
5. De vertegenwoordigers zijn in staat om een brugfunctie te vervullen tussen instituten en de eigen achterban.
6. Het is bij de gemeente in grote lijnen bekend welke levensbeschouwelijk geïnspireerde gemeenschappen en organisaties er zijn, wat hun achterbannen zijn, waar en hoe ze actief zijn en wie als gesprekspartners hun achterban kunnen vertegenwoordigen.
7. De gemeentelijke overheid faciliteert en stimuleert indien nodig interreligieus overleg.

3 Eerdere ervaringen met interreligieuze overleggen en ontmoeting

Interreligieus overleg is geen nieuw verschijnsel in de gemeente Den Haag. In de afgelopen decennia zijn er meerdere vormen van interreligieus overleg ontstaan en deels ook weer verdwenen. In de gehouden interviews en in de werksessie zijn de respondenten bevroegd over hun ervaringen met eerdere en huidige interreligieuze overleggen. Deze ervaringen zullen wij in dit hoofdstuk verder beschrijven in het kader om "geleerde lessen" uit het verleden en heden mee te nemen in de voorkeuren voor eventueel toekomstig overleg.

3.1. Meerderheid respondenten heeft ervaring met interreligieus overleg

De meerderheid van de respondenten geeft aan eerder te hebben deelgenomen aan interreligieus overleg op landelijk, stads- of wijkniveau. Hierbij noemen respondenten onder andere het interreligieuze Platform Zorgzaam Uit Overtuiging dat wil zorgen voor verbinding van netwerken en kennis vanuit de verschillende religies met die van de gemeente Den Haag op het terrein van de Wmo en andere thema's rond zorg en welzijn. Ook worden ontmoetingen in wijken en buurten genoemd en soms ook vormen van daadwerkelijke, praktische samenwerking, zoals bijvoorbeeld rond het Multicultureel Ontmoetingscentrum MOC in de Schilderswijk. Dat centrum is van oorsprong katholiek, maar is voor iedereen in de wijk en ook iedereen kan er meewerken en meedoen, ongeacht zijn/haar religieuze overtuiging.

"Rond vragen of initiatieven vanuit de gemeente rond bijvoorbeeld eenzaamheid onder ouderen of armoede in de Schilderswijk wordt 'als vanzelfsprekend in de wijk afgestemd tussen MOC, buurtvaders en -moeders, Marokkaanse moskee en anderen."

■ Christelijke organisatie

Tenslotte hebben ook enkele organisaties deelgenomen aan niet-structurele bijeenkomsten georganiseerd door de gemeente (vanuit integratie/veiligheid), op momenten van (dreigende) spanning in de maatschappij, bijvoorbeeld rond aanslagen in het buitenland (Frankrijk, België). Ook is er bijvoorbeeld in 2018 een stadsbrede ontmoeting geweest over de rol van levensbeschouwelijke organisaties rond de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (Wmo) en andere aspecten van zorg en welzijn.

Een aanzienlijk kleiner deel van de respondenten, 6 van de 20, neemt momenteel nog steeds deel aan interreligieus overleg. Respondenten noemen hier specifiek de Prinsjesdagviering, het Stichting Interreligieus Beraad Segbroek (IBS) en bijeenkomsten van Divers Den Haag.

De religieuze en levensbeschouwelijke organisaties geven echter wel aan dat de huidige deelname aan interreligieuze overleggen door de coronapandemie is afgenomen. Fysieke bijeenkomsten waren immers niet of nauwelijks toegestaan. De religieuze en levensbeschouwelijke organisaties die aangeven geen of nauwelijks ervaring te hebben met interreligieus overleg, dragen daar verschillende redenen voor aan. Over het algemeen geven zij aan dat ze geen contact hebben met andere religieuze en levensbeschouwelijke organisaties, maar in hun beleving ook niet door andere (organisaties) en de gemeente gevraagd zijn om deel te nemen aan dit type overleg. Een enkeling geeft aan momenteel, maar ook in het verleden, geen ruimte te hebben (gehad) om te kunnen deelnemen aan een dergelijk overleg. Dit heeft hoofdzakelijk te maken met een gebrek aan

menskracht binnen de organisatie. Interne zaken, het voortbestaan van de eigen moskee, tempel of kerk, of de geestelijke of materiele ondersteuning van de eigen leden of bezoekers vraagt veel energie, zo wordt ook geconstateerd:

“Heel veel energie is naar binnen gericht, dat zie ik bij kerken, maar ook bij moskeeën. Geïnteresseerd soms in contact, maar vooral ook gericht op hun eigen bestaan, hun eigen zorgen, hun overleven.”

■ **Christelijke organisatie**

Enkele organisaties geven aan te ervaren dat bij andere lbo's de meeste aandacht soms uit gaat naar de eigen specifieke geloofsbeleving en geloofsinvulling, en wordt aandacht hiervoor veel belangrijker gevonden dan contact met andere levensbeschouwingen, of verhindert de nadruk op 'de zuiverheid van het eigen geloof' zelfs interreligieuze ontmoeting.

3.2. Variaties in contact en overleg met lbo's

Momenteel (medio tot eind 2021) neemt een klein deel van de gesproken organisaties deel aan structurele interreligieuze overleggen.

Een groter deel van de respondenten geeft aan dat er wel contact is met andere organisaties binnen de eigen (religieuze) stroming, hoewel dit geen structureel karakter kent. Een klein deel van de respondenten heeft bovendien ook contact hebben met organisaties buiten hun eigen religieuze stroming, vaak op wijkniveau. Dit contact komt met name tot stand in het kader van lokale thema's of activiteiten.

“Wij werken samen met Stek. We hebben samen met hen jaarlijkse bijeenkomsten georganiseerd over bepaalde religieuze thema's. Het was interactief, bezoekers konden vragen stellen. Deze bijeenkomsten zijn altijd goed bevallen.”

■ **Islamitische organisatie**

“Binnen het IBS zijn allerlei lbo's actief zoals kerken, islamitische en hindoeïstische gemeenschappen. Maar daaruit ontstaan ook maatschappelijke initiatieven waarbij de verschillende lbo's elkaar op wijkniveau of op onderwerp weten te vinden.”

■ **Levensbeschouwelijke organisatie**

Geconstateerd wordt ook dat er al een paar jaar nauwelijks meer stadsbrede bijeenkomsten op het stadhuis plaatsvinden.

3.3. Missen van continuïteit in interreligieus overleg

Meerdere respondenten geven aan te betreuren dat er binnen Den Haag geen breed interreligieus platform aanwezig is. De organisaties geven aan dat zij in de afgelopen jaren meerdere soortgelijke platforms hebben zien komen en gaan, maar er geen enkel platform stevig verankerd is in de Haagse stad. Gesproken organisaties komen niet tot een eenduidige verklaring waarom in het verleden opgezette initiatieven geen lang leven zijn beschoren.

Eén verklaring die te beluisteren valt, is dat het religieuze veld in Den Haag, en dan met name in islamitische hoek en binnen de kring van internationale en migrantenkerken, minder sterk georganiseerd is. Het ontbreekt aan samenwerking en waar die er wel is, belemmeren interne meningsverschillen in de eigen kring het goed naar buiten kunnen treden, iets wat bijvoorbeeld de in het vorige hoofdstuk aangehaalde Rotterdamse koepels/netwerkorganisaties SPIOR en SKIN beter kunnen.

Een andere, vaker genoemde, oorzaak wordt gezocht in de 'golfbeweging' in de inspanningen en commitment vanuit de gemeente.

“Ik heb meerdere keren meegedaan aan deze bijeenkomsten, toen nog met wethouder Baldewsingh, op het gemeentehuis. Daar werden allerlei plannen uitgesproken, het was ook het idee om vervolg te geven aan de bijeenkomst, maar dat is niet gebeurd.”

■ **Christelijke organisatie**

“Jammer genoeg heeft het tot nu toe een beetje een jojo-effect gehad. We begonnen met een bepaalde wethouder die met deze ontmoetingen begon, maar toen kwam er een andere wethouder. Hij heeft een bijeenkomst georganiseerd en daarna is het helemaal gestopt. Wij hebben er in ieder geval niets meer over gehoord.”

■ **Islamitische organisatie**

Sommige respondenten wijten deze golfbeweging aan wisselingen in politieke wind, waarbij er minder of meer prioriteit wordt gegeven aan het bevorderen van interreligieus contact. In sommige gevallen wordt dit ook gekoppeld aan een individuele politicus/wethouder.

“De vorige periode hadden we een wethouder die heel actief was rond interreligieus overleg. Bij het huidige college is dat wat weggeëbd.”

■ **Joodse organisatie**

Gezien deze ervaringen vanuit het verleden geven respondenten aan dat het waarborgen van de continuïteit van interreligieus overleg een belangrijk aandachtspunt is voor de toekomst. In dit kader geven de respondenten die ervaring hebben met Platform Zorgzaam Uit Overtuiging (ZUO) dat voor het waarborgen van de continuïteit, ook vooraf nagedacht moet worden over de infrastructuur van een interreligieus overleg. Gesproken respondenten geven bijvoorbeeld aan dat zij te weinig wisselwerking ervaren binnen ZUO. Zij worden vooral door de gemeente geraadpleegd, maar wanneer zij advies uitbrengen richting te gemeente, ontvangen zij (in hun ervaring) vaak nul op rekest. Om deze wisselwerking te kunnen garanderen, hadden, naar mening van de betrokken lbo's vooraf betere afspraken gemaakt moeten worden. Ook overheerst het gevoel dat dit platform te weinig direct resultaat heeft opgeleverd.

3.4. Conclusie

Driekwart van de religieuze en levensbeschouwelijke organisaties die binnen dit onderzoek gehoord zijn, hebben in het verleden deelgenomen aan interreligieus overleg. Een kleiner deel, ruim een kwart van de organisaties, doet dat nog steeds. Tegelijkertijd geven de lbo's aan dat de interreligieuze contacten (en de bijbehorende samenkomsten) momenteel op een laag pitje staan. Mede door de coronapandemie, zijn er geen of minder bijeenkomsten georganiseerd binnen nog bestaande overlegstructuren. Breder gezien betreuren de organisaties dat er momenteel op stadsniveau geen interreligieus platform bestaat. In de afgelopen decennia zijn er volgens de respondenten meerdere pogingen gedaan om dit te realiseren, maar hebben de initiatieven geen stand gehouden.

4 Behoeftte aan structureel interreligieus overleg

Welke behoefte religieuze en levensbeschouwelijke organisaties hebben aan structureel interreligieus is de hoofdvraag van onderhavig onderzoek. Allereerst hebben wij aan de lbo's gevraagd of zij überhaupt behoefte hebben aan structureel interreligieus overleg en welke argumentatie zij daarvoor aandragen. Aan de religieuze en levensbeschouwelijke organisaties die aangaven daadwerkelijk behoefte te hebben aan structureel interreligieus overleg, is aanvullend gevraagd welke wensen zij hebben (qua inhoud en vorm) voor eventueel toekomstig overleg.

4.1. Meeste lbo's hebben behoefte aan interreligieus overleg

De religieuze en levensbeschouwelijke organisaties die wij binnen dit onderzoek gesproken hebben, zijn grofweg in drie groepen in te delen, wanneer het gaat om hun behoefte aan interreligieus overleg. Dit zijn:

1. Lbo's die aangeven *behoefte* te hebben aan interreligieus overleg en in meer of mindere mate kunnen beargumenteren welke meerwaarde interreligieus overleg heeft voor hun organisatie, gemeenschap en de bredere maatschappij.
2. Lbo's die *open staan* voor interreligieus overleg. Zij hebben zelf geen nadrukkelijke behoefte aan interreligieus overleg en zien niet direct de meerwaarde ervan, maar indien zij gevraagd worden om hieraan deel te nemen, zouden zij het overwegen.

3. Lbo's die aangeven *geen behoefte* hebben aan interreligieus overleg. Zij zien de meerwaarde er niet van in en/of hebben intern niemand beschikbaar die hieraan actief zou kunnen deelnemen.

De overgrote meerderheid van de gesproken religieuze en levensbeschouwelijke organisaties behoort tot de eerste groep; zij geven aan behoefte te hebben aan interreligieus overleg. Dit betreffen zowel organisaties die al eerdere ervaringen hebben met een dergelijke vorm van overleg, als organisaties die hier (nog) geen ervaring hiermee hebben. Lbo's geven verschillende redenen aan waarom zij graag structureel in contact zouden willen komen andere religieuze en levensbeschouwelijke organisaties. De vaakst genoemde en belangrijkste redenen zetten wij hier op een rij.

- Om beter te weten welke andere lbo's er nog meer zijn in Den Haag.
- Om elkaar beter te weten te vinden, indien nodig/gewenst.
- Om van elkaar te leren.
- Om de relaties tussen de organisaties onderling te verbeteren.
- Om gezamenlijk (lokale) maatschappelijke problematiek aan te pakken.

Enkele respondenten spreken overigens liever over noodzaak dan over 'behoefte aan':

"Ik ben geneigd om het woord 'behoefte' te veranderen in 'urgentie' of 'noodzaak'. Het is niet de behoefte van mij of van een moskeebestuurder om weer eens gezellig aan tafel te gaan zitten. Ik beschouw het als een onmisbare randvoorwaarde voor de sociale cohesie, voor de sociale vrede in de stad."

■ **Christelijke organisatie**

De meeste religieuze en levensbeschouwelijke organisaties noemen "het gezamenlijk aanpakken van (lokale) maatschappelijke problematiek" als belangrijkste reden om behoefte te hebben aan interreligieus overleg.

"Hoe kunnen we samenwerken om eenzaamheid in de samenleving aan te pakken? Hoe kunnen we samenwerken zodat we straks de voedselbanken niet meer nodig hebben? Hoe kunnen we samenwerken zodat we onze eigen buurten kennen en meer van elkaar weten en zodat we elkaar te hulp kunnen schieten als het nodig is?"

■ **Islamitische organisatie**

"Als er iets aan de hand is in de stad, zouden we ook allemaal onze eigen gemeenschap kunnen aanspreken. Bij de rellen rondom de coronamaatregelen bijvoorbeeld. We hadden daarvoor bijvoorbeeld samen kunnen komen om te bespreken hoe we dat gezamenlijk zouden kunnen aanpakken."

■ **Tempel**

Lbo's die minder of geen ervaring hebben met interreligieus overleg, benoemen vaker dan lbo's die deze ervaring wel hebben, dat ze ook behoefte hebben aan kennismaking en kennisuitwisseling. Zo zouden zij een beter beeld willen hebben van welke religieuze en levensbeschouwelijke organisaties er allemaal in de stad zijn, welke gezichten (contactpersonen) hierbij horen en eventueel van elkaar te leren. Bij het laatste punt hebben zij het vooral over het aanvragen van bepaalde subsidies, waarbij eventuele kennis hierover bij andere organisaties uitgewisseld kan worden.

"Ik zou dat wel interessant vinden. We kunnen van elkaar leren en elkaar steunen. We kunnen bijvoorbeeld van elkaar horen waar iedereen tegenaan loopt en hoe ze dat oplossen. Wij hebben af en toe het gevoel dat we het wiel telkens opnieuw moeten uitvinden. Bij vergunningen aanvragen, bijvoorbeeld. Ik kan mij voorstellen dat andere organisaties met hetzelfde te maken krijgen."

■ **Tempel**

Anderen geven aan dat de relaties tussen sommige religieuze stromingen van oudsher gespannen kunnen zijn, en dat er in het verleden en soms ook momenteel sprake is van spanningen tussen lbo's in Den Haag. Door elkaar regelmatig te zien en te spreken, zouden de onderlinge relaties kunnen verbeteren.

Religieuze en levensbeschouwelijke organisaties die aangeven open te staan voor interreligieus overleg, maar niet direct de meerwaarde ervan te zien (groep 2) vormen een minderheid. De respondenten uitten twijfels over deelname aan een dergelijk initiatief. Dit heeft met verschillende factoren te maken. De twijfel komt het vaak voort uit eerdere (negatieve) ervaringen. De Lbo's zijn bang dat een nieuw initiatief ook geen lang leven is beschoren en twijfelen of zij hun tijd en energie erin willen steken, wanneer er toch geen structurele opvolging is.

"Ik sta ervoor open, maar ik wil weten: waar leidt het naartoe? Is het alleen voor de Bühne? Of heeft het echt een doel? Ik weet ook dat het beleid verschilt per burgemeester, en dat anderen ook teleurgesteld zijn in de manier waarop het gaat (geen duurzame opvolging)."

■ **Christelijke organisatie**

Een paar lbo's weten minder goed wat ze van dergelijke overleggen kunnen verwachten, dus kunnen ook niet volmondig aangeven dat zij behoefte hebben aan overleg. Zij kiezen voor de middenweg: ze staan er voor open als hen gevraagd wordt om deel te nemen.

De meerderheid van de organisaties die aangeven behoefte te hebben aan interreligieus overleg of daar voor open staan, hebben de voorkeur uitgesproken voor een structureel overleg. De respondenten geven aan elkaar graag structureel op vastgestelde tijden te ontmoeten. Het liefst vindt er elk kwartaal van het jaar een overleg plaats.

De derde groep religieuze en levensbeschouwelijke organisaties, zij die nadrukkelijk aangeven *geen* behoefte te hebben aan interreligieus overleg, behoren in de minderheid. In totaal twee organisaties van de geïncludeerde lbo's gaven dit aan. Zij dragen daar verschillende redenen voor aan. Een lbo legt uit het te druk te hebben met het bedienen van de eigen gemeenschap, er is daardoor geen ruimte (qua fte) om deel te nemen aan een dergelijk initiatief. De andere lbo geeft aan geen meerwaarde in een dergelijk initiatief te zien, omdat de lbo tot nu toe geen concrete opbrengsten heeft gezien vanuit eerdere pogingen. Een moeizame relatie met de gemeente speelt binnen dit geheel ook een rol, zie ook hoofdstuk zes.

4.2. Gezamenlijk Haagse maatschappelijke problematiek aanpakken

Aan de religieuze en levensbeschouwelijke organisaties die aangeven behoefte te hebben aan interreligieus overleg (groep 1) of hier voor open staan (groep 2), is gevraagd waarover zij idealiter zouden willen overleggen. Hierover bestaat behoorlijke consensus onder de organisaties: tijdens deze overleggen zouden actuele en dringende maatschappelijke thema's besproken moeten worden. Dat kunnen thema's zijn die in een bepaalde wijk aan de orde zijn, maar ook onderwerpen die in de hele stad spelen. Vanuit hun religieuze of levensbeschouwelijke overtuiging zijn veel organisaties maatschappelijk betrokken, en zien zij het als hun missie om positief bij te dragen aan de (lokale) maatschappij en meer kwetsbare groepen in de samenleving te ondersteunen, zowel binnen hun eigen gemeenschappen als daarbuiten. De organisaties doen naar eigen zeggen al veel voor hun eigen gemeenschap, maar weten ook dat zij meer kunnen bereiken (op stads- of wijkniveau) wanneer zij de handen ineenslaan met andere organisaties. In het meest ideale scenario blijft het volgens de organisaties ook niet bij het bespreken van maatschappelijke thema's, maar kijken deelnemende organisaties ook naar wat wij gezamenlijk zouden kunnen oppakken om te kunnen bijdragen aan verkleining van bepaalde maatschappelijke problemen, dit vanuit hun streven om bij te dragen aan de maatschappij. Een respondent van een christelijke organisatie wil het zelfs omdraaien en zegt:

'Ik zou de praktische samenwerking als startpunt willen kiezen. Ik ga meer voor samenwerking dan voor overleg. (...) Dat moet je tijd geven. En dat vraagt een hele praktische samenwerking waarin je met elkaar kunt groeien en je vertrouwen kunt winnen.'

De respondenten geven aan dat de precieze keuze van gespreksthema's een kwestie van nadere afstemming is, maar noemen zaken als armoede, eenzaamheid, polarisatie, overlast op straat en de gevolgen van de coronapandemie al als mogelijke onderwerpen. Meerdere respondenten geven aan dat zij het prettig zouden vinden als er concrete doelstellingen aan de bijeenkomsten worden gekoppeld. Hierbij gaat het om doelstellingen op kortere en langere termijn. Op langere termijn kan binnen het overleg afgesproken worden wat de groep aanwezig over een bepaalde tijdspanne op een bepaald thema beoogd te bereiken. Op kortere termijn gaat het er bijvoorbeeld om dat wanneer de organisaties het thema armoede, overlast op straat of eenzaamheid op de agenda zetten, de verschillende organisaties daar concrete acties aan koppelen en hieraan ook opvolging geven. In volgende overleggen wordt er hier weer op teruggekomen.

"Ik denk dat het heel belangrijk is, wil je mensen gemotiveerd krijgen en blijven, dat je ook moet laten zien dat je met deze overleggen dingen kan bereiken. Dat het niet alleen praten is, maar dat er ook actie komt. Dus de overleggen moeten actiegericht zijn."

■ Tempel

4.3. Voorkeur voor overleg op stadsniveau

Over de locatie van het overleg, hebben de meeste organisaties geen voorkeur uitgesproken. Ze opperen dat het overleg kan plaatsvinden bij de gemeente, of afwisselend bij de verschillende organisaties (indien zij een pand hebben die dit kan huisvesten) kan plaatsvinden. Een groot deel van de organisaties geeft wel aan een voorkeur te hebben voor een interreligieus overleg op stadsniveau. De belangrijkste reden hiervoor is dat niet alle religieuze en levensbeschouwelijke organisaties op wijk- of stadsdeelniveau vertegenwoordigd zijn.

Overige organisaties zeggen te twijfelen over de beste vorm voor een dergelijk overleg, en benadrukken óók de voordelen van ontmoeting en overleg op wijk- of stadsdeelniveau. Want daar komt men elkaar en elkaars achterban in het dagelijkse werk gemakkelijker tegen. Ook kunnen de maatschappelijke problemen per wijk verschillen. Daarnaast schatten deze organisaties in dat het mogelijk makkelijker is om contact met elkaar te leggen en te onderhouden wanneer alle bij het overleg betrokken organisaties gevestigd zijn in dezelfde wijk of stadsdeel. Om deze redenen benadrukken meerdere organisaties een combinatie van intensief contact in de wijk aangevuld met regelmatig stedelijk overleg.

4.4. Conclusie

Onder de religieuze en levensbeschouwelijke organisaties die binnen dit onderzoek zijn bevraagd bestaat bij een groot deel de behoefte aan interreligieus overleg. Kennismaking, kennisuitwisseling, het verstevigen van de onderlinge band en gezamenlijk kunnen optrekken rondom maatschappelijke problematiek zijn de belangrijkste redenen die de lbo's hiervoor aandragen. Als het aan de lbo's ligt, wordt het gezamenlijk aanpakken van lokale maatschappelijke problematiek de voornaamste doelstelling van eventueel toekomstig interreligieus overleg. Haagse lbo's spreken daarmee een nadrukkelijke voorkeur uit voor een *dialogue of actions* zoals Moyaert (2013) die vorm van interreligieus dialoog heeft getypeerd.

5 Initiatief en organisatie

In het vorige hoofdstuk beschreven wij dat er vanuit de religieuze en levensbeschouwelijke organisaties die binnen dit onderzoek zijn geïncludeerd behoefte is aan structureel interreligieus overleg. Daarnaast gaven we aan dat de lbo's het liefst eens in het kwartaal samenkomen, om met name te kijken hoe de organisaties zich gezamenlijk zouden kunnen inzetten voor lokale maatschappelijke problematiek. Aansluitend zijn de lbo's ook bevraagd over het praktische aspect: wie zorgt er idealiter voor de organisatie van mogelijk toekomstig interreligieuze overleg?

5.1. De gemeente als initiatiefnemer

De overgrote meerderheid van de religieuze en levensbeschouwelijke organisaties geeft aan een actieve rol van de gemeente te verwachten bij de totstandkoming van structureel interreligieus overleg. De lbo's vinden dat de gemeente een spilfunctie heeft; alleen de gemeente zou 'neutraal' genoeg zijn om de organisaties uit te nodigen en aan te trekken. Daarnaast heeft de gemeente de middelen en menskracht om alle organisaties bij elkaar te kunnen brengen, de bijeenkomsten praktisch te faciliteren en zorg te dragen voor het voortbestaan van het interreligieuze overleg. De organisaties lopen tegen hun eigen beperkingen aan. Niet alle organisaties hebben een geschikte locatie om bijeenkomsten te organiseren, er is niet een organisatie die in verbinding staat met alle (of een groot deel ervan) organisaties die contacten kan leggen en hebben de organisaties niet de middelen en mankracht om dit structureel te blijven organiseren.

"De organisaties die er nu in Den Haag zijn, gaan zich niet uit zichzelf verenigen. Daarom is de gemeente zo belangrijk; zij moeten dat initiatief nemen."

■ **Levensbeschouwelijke organisatie**

Enkele religieuze en levensbeschouwelijke organisaties opperen dat de gemeente wellicht als eerste het initiatief kan nemen tot een interreligieus overleg en het daarna optioneel kan overdragen aan een (of meerdere) levensbeschouwelijke of religieuze organisatie(s).

"In eerste instantie zou de gemeente de trekker moeten zijn, om alle organisatie bijeen te brengen. De gemeente heeft veel te maken met de diverse gemeenschappen in Den Haag en kan ze allemaal goed samenbrengen. Als dat eenmaal goed lukt, dan kunnen de organisaties zelf de trekker worden."

■ **Islamitische organisatie**

"Als je de bijeenkomsten toekomstbestendig wil organiseren, lijkt het me goed dat de gemeente het voortouw neemt. De gemeente kan dan in gesprek met organisaties bespreken wie daarna de bijeenkomsten zou willen organiseren."

■ **Islamitische organisatie**

5.2. Gemeente als gespreksleider en gesprekspartner

De meeste lbo's geven tegelijkertijd ook aan dat zij het wenselijk achten dat de gemeente ook deelneemt aan het interreligieus overleg. Dit heeft een procesmatige en een inhoudelijke reden. Procesmatig willen de lbo's graag dat er een objectieve, neutrale partij aanwezig is, die het overzicht kan houden en ervoor kan zorgen dat alle organisaties gelijkwaardig behandeld worden, alle organisaties voldoende spreektijd krijgen, maar ook zorgt voor onafhankelijke blik in een speelveld met meerdere organisaties die verschillende belangen hebben.

“De gemeente moet het initiatief nemen. Ze moeten het ook gelijk professioneel aanpakken, compleet met projectmanager en een vast contactpersoon. We hebben een partij nodig die alle organisaties bij elkaar brengt, bij elkaar houdt en ervoor zorgt dat er werk gemaakt wordt van de gestelde doelen. Als er een bijeenkomst komt en de gemeente gaat dan in de back seat zitten, dan gebeurt er niets. We hebben hulp nodig van een objectieve partij.”

■ **Tempel**

Inhoudelijk denken de organisaties dat er sprake kan zijn van een win-win-situatie. Door aanwezig te zijn bij de overleggen, zou de gemeente een beter beeld kunnen krijgen van wat er leeft in de gemeenschappen en wijken en welke maatschappelijke activiteiten de verschillende organisaties ondernemen. De gemeente zou zodoende beter met de organisaties kunnen schakelen wanneer het gaat om de aanpak van maatschappelijke problematiek, maar tegelijkertijd hebben de organisaties op deze wijze direct contact met de gemeente voor wanneer het nodig is.

“Het is ook nodig dat iemand vanuit de gemeente aansluit, zodat de gemeenschappen elkaar niet uitsluiten.”

■ **Islamitische organisatie**

“Het lijkt me ook goed dat de gemeente zelf deelneemt aan de bijeenkomst. De gemeente kan dan zelf zien hoe het gesteld is met de cohesie in de samenleving en daarnaast kunnen ze ook horen welke rol zij daarin zouden kunnen spelen.

■ **Islamitische organisatie**

“Wanneer we het hebben over maatschappelijke problematiek, lijkt het mij ook wenselijk om een ambtenaar te hebben die aanwezig is bij de bijeenkomsten. Hij/zij kan bijvoorbeeld vanuit de wmo een connectie maken met de organisaties.”

■ **Christelijke organisatie**

5.3. Conclusie

In eerder onderzoek naar de samenwerking tussen de gemeente Den Haag en religieuze en levensbeschouwelijke organisaties in het kader van de Wmo (Van den Toorn et al., 2018) werd de gemeente geadviseerd om de rol op zich te nemen om de samenwerking tussen de lbo's te organiseren en faciliteren. Binnen dit onderzoek verzoeken de lbo's de gemeente om hetzelfde te doen. De respondenten kijken hoofdzakelijk naar de gemeente om het overleg te initiëren en organiseren. De respondenten zien de gemeente als de ideale partij om alle organisaties bij elkaar te brengen en te houden.

6 Mogelijke belemmeringen

Aan de lbo's is gevraagd welke belemmeringen zij zien voor de totstandkoming en behoud van toekomstig structureel interreligieus overleg. De barrières die de lbo's noemen, zijn grofweg in twee groepen in te delen. Enerzijds belemmeringen met betrekking tot de rol van de gemeente en anderzijds belemmeringen in het kader van spanningen tussen verschillende lbo's. Met eventueel toekomstig interreligieus overleg in ogenschouw, bestaat bij de levensbeschouwelijke en religieuze de behoefte om deze belemmeringen te overbruggen. In dit hoofdstuk zullen we deze genoemde barrières verder toelichten.

6.1. Relatie lbo's met de gemeente is soms complex: afhankelijkheid en wantrouwen

Uit de interviews en de werksessie blijkt dat de relatie tussen de gemeente en de religieuze en levensbeschouwelijke organisaties een belangrijke belemmering kan zijn voor de totstandkoming en de continuering van structureel interreligieus overleg. Dit geldt voor ongeveer de helft van de geïnterviewde respondenten. Dit komt omdat lbo's enerzijds veel verwachten van de gemeente rondom eventueel toekomstig interreligieus overleg; de gemeente zou als initiatiefnemer, gespreksleider en gesprekspartner moeten optreden, maar anderzijds is er sprake van wantrouwen jegens de gemeente onder religieuze en levensbeschouwelijke organisaties. Dit wantrouwen is hoofdzakelijk gebaseerd op een of meerdere ervaringen uit het verleden. Zoals we in hoofdstuk twee beschreven gaat het dan om gebrek aan continuïteit in het contact met de gemeente, ook rondom interreligieus overleg.

Daar komt bij dat een deel van de religieuze en levensbeschouwelijke organisatie een afhankelijkheidsrelatie met de gemeente heeft. De lbo's zijn bijvoorbeeld vaak afhankelijk van de gemeente omtrent huisvesting, subsidies en vergunningen. Daar waar er sprake is van een afhankelijkheidsrelatie, kan er ook sprake van teleurstelling en onvrede. In de gesprekken met de lbo's is door meerdere respondenten benoemd dat zij ontevreden zijn over de gemeente omtrent een van bovenstaande thema's. Hoewel de religieuze en levensbeschouwelijke organisaties aangeven dat deze onvrede over de gemeente hieromtrent niet meeweegt in de overweging om wel of niet deel te nemen aan interreligieus overleg (indien de gemeente dit aan hen vraagt), wordt de gemeente door de meerderheid van de lbo's wel met argusogen bekeken.

6.2. Gemis aan erkenning en wederkerigheid

Lang niet alle lbo's voelen deze afhankelijkheid even sterk. Er zijn ook enkele lbo's die zeggen zich bewust te zijn van hun eigen kracht in relatie tot de overheid. En in die relatie draait het om veel meer dan het contact rond huisvestingszaken, vergunningen of subsidies, zo geven respondenten aan. De behoefte aan erkenning van het belang van religieuze en levensbeschouwelijke organisaties en hun inspanningen voor de eigen gemeenschappen en soms ook veel bredere groepen inwoners van Den Haag. Deze behoefte hangt samen met de wens naar (meer) wederkerigheid. Als voorbeeld geven meerdere lbo's aan dat zij benaderd werden wanneer de gemeente een verzoek had (bijvoorbeeld door het vaccinatieprogramma bekender te maken bij de gemeenschap), maar wanneer zij de gemeente benaderen, zij geen gehoor kregen.

“Op het moment dat je als de gemeente ziet wat die religieuze gemeenschappen allemaal doen voor ouderen en jongeren in het oerwoud van wet- en regelgeving. Dit moeten we koesteren. Ik bedoel nu ook met corona, lbo's hebben een enorme rol gespeeld als het gaat om de vaccinatiebereidheid.”

■ Levensbeschouwelijke organisatie

“Zonder ons is er geen gezond maatschappelijk leven. Haal ons maar eens uit de maatschappij, dan heb je een ramp. Misschien dat de gemeente dan beseft hoeveel wij doen. If they don't appreciate your presence, let them appreciate your absence. Er mag best meer erkenning komen voor de maatschappelijke rol van de kerk. Het is niet alleen bidden.”

■ Christelijke organisatie

“De overheid, dus ook de gemeente, moet weten wie we zijn en dat erkennen. En dan bedoel ik niet: ik ken u, dus ik kan beroep op u doen. De wederkerigheid is erg belangrijk.”

■ Islamitische organisatie

“Met de gemeente hebben we gesprekken gevoerd over de staat van sociale huurwoningen in de wijk, die is heel slecht (...) Ze geven de indruk dat ze weinig belangen erbij hebben om de situatie te verbeteren. Je krijgt dan het gevoel dat je gebruikt wordt. Wanneer ze ons nodig hebben, weten ze ons te vinden. Maar als wij iets nodig hebben, krijg je nul op rekest. Het moet een wederzijdse relatie worden.”

■ Christelijke organisatie

Enkele respondenten geven aan dat ze het *an sich* ook moeilijk vinden om contact te leggen met de gemeente. Dit komt volgens hen mede door vele wisselingen binnen de gemeente, zodat het onduidelijk is bij welke ambtenaar zij terecht kunnen.

“Wij merken soms dat als we de gemeente nodig hebben voor informatie en/of samenwerking, je heel lastig binnen komt. Er is geen ambtenaar die tijd en zin heeft om dit soort dingen te doen.”

■ Levensbeschouwelijke organisatie

Ook is er soms het gevoel steeds weer opnieuw contact te moeten leggen, steeds weer aan vertrouwen te moeten werken, steeds weer opnieuw te moeten uitleggen wat je doet:

“Er is sprake van een vertrouwensbreuk tussen het veld en de overheid. We zien dat goede medewerkers bij de gemeente vertrekken en dat er veel wisselingen in de bezetting zijn. Er is ook een grote reorganisatie gaande. Dat zorgt voor interne onrust, dat merken wij ook.”

■ Christelijke organisatie

6.3. Niet alle lbo's staan open voor interreligieuze ontmoeting

Een volgende belemmering die religieuze en levensbeschouwelijke organisaties benoemen, is dat de bereidheid om in dialoog te treden met andere levensbeschouwelijke stromingen niet altijd even groot is. Drie respondenten stellen vast dat niet het hele levensbeschouwelijke veld interreligieuze ontmoeting als een belangrijke prioriteit ziet. De intentie is er vaak wel, maar tot daadwerkelijke ontmoeting en overleg komt het niet altijd, laat staan dat men bereid is tijd en energie in regelmatig terugkerend overleg te steken. Daarbij geldt wel, hoe persoonlijker het contact is, en hoe duidelijker en praktischer het doel is, hoe groter de bereidheid om structureel bijeen te komen. Ook in wijken is er zeker wel sprake van ontmoeting en samenwerking.

Ook wordt gesignaleerd dat er spanningen bestaan tussen sommige verschillende levensbeschouwelijke en religieuze organisaties. Hierbij gaat het zowel over spanningen tussen verschillende religies als spanningen binnen een religie (met betrekking tot verschillende religieuze stromingen). Die spanningen komen niet altijd aan de oppervlakte, maar worden zeker wel ervaren, zo geven verschillende respondenten aan. Zij vrezen dat dit er bijvoorbeeld voor kan zorgen dat bepaalde organisaties niet (meer) willen deelnemen aan interreligieuze overleggen, omdat ze daar genegeerd zullen worden door (een deel van de) andere aanwezigen. Enkele respondenten zeggen dat ook zo ervaren te hebben:

Een respondent van een islamitische organisatie gaf aan bij een bijeenkomst van de gemeente over een actueel thema een mening te hebben gegeven, waar andere islamitische organisaties het niet mee eens waren en daarom de respondent gingen negeren. Deze respondent had graag gewild dat de voorzitter oog had voor dit soort mechanismen en had gelet op de onderlinge samenwerking. Iedereen moet zich vrij voelen om zijn of haar mening te geven en de gespreksleider heeft een belangrijke functie om voor die veilige sfeer te zorgen.

6.4. Conclusie

Van de drie genoemde belemmeringen voor het succes van toekomstig interreligieus overleg, hebben twee betrekking op de relatie met de gemeente. Het wantrouwen jegens de gemeente en het gemis aan erkenning zijn geen nieuwe signalen. In het eerdere Haagse onderzoek (Van den Toorn et al., 2018) kwam dit ook aan bod, en werd er uiteindelijk geadviseerd om te investeren in vertrouwen en in het contact te zorgen voor gelijkwaardigheid en wederkerigheid. Ook nu blijkt dat de meerderheid van de gesproken respondenten een gemis aan erkenning ervaart. Duidelijk is dat dit nog steeds thema's zijn die binnen het veld spelen en doorlopend aandacht behoeven. In het kader van toekomstig interreligieus overleg, maar wellicht ook breder in het kader van de relatie tussen de gemeente en de lbo's. Ook de derde belemmering, die meer betrekking heeft op de relatie tussen lbo's onderling, is geen nieuw signaal. Vanwege de duidelijke voorkeur die de lbo's hebben uitgesproken voor een *dialogue of actions* in plaats van een *theological dialogue* (waarbij het doel is om misvattingen en vooroordelen bij elkaar weg te nemen) voor eventueel toekomstig overleg, is het echter de vraag of deze onderlinge spanningen daadwerkelijk een belemmering (moeten) vormen voor interreligieus overleg in deze vorm.

7 Randvoorwaarden

De religieuze en levensbeschouwelijke organisaties onderkennen dat het opzetten en onderhouden van een structurele vorm van interreligieus overleg een complexe taak is. Op basis van ervaringen vanuit het verleden met overleg en ontmoeting, zijn er volgens de lbo's een aantal belangrijke randvoorwaarden waaraan voldaan moet worden bij eventueel toekomstig interreligieus overleg.

7.1. Continuïteit in visie en betrokkenheid gemeente

In het tweede hoofdstuk van dit rapport beschreven wij dat het waarborgen van de continuïteit van interreligieus overleg een belangrijke geleerde les is uit het verleden. Lbo's stellen dat dit een belangrijke randvoorwaarde is. De lbo's geven aan grote behoefte te hebben aan voorspelbaarheid en continuïteit in de visie en het handelen van de overheid rond de waardering van interreligieuze ontmoeting in de stad en rond het bevorderen ervan. Het gaat de religieuze en levensbeschouwelijke organisaties om een duidelijke langetermijnvisie die houvast biedt en om langdurige en actieve betrokkenheid bij het veelvormige en veelkleurige veld van levensbeschouwelijke organisaties in de stad. Hierbij is het voor de lbo's belangrijk dat kennis, bereidheid om contact te onderhouden en het vermogen om interreligieuze ontmoeting en overleg te stimuleren worden geborgd in het ambtelijke apparaat van de gemeente, op stedelijk- en wijkniveau en zo minder afhankelijk wordt van personele wisselingen of blijft liggen bij welwillende 'trekkers' alléén. Een aantal organisaties geeft expliciet aan te twijfelen aan het nut van verdere deelname aan overleggen, mocht deze stabiliteit in koers en betrokkenheid niet gerealiseerd worden.

"Ik ben niet cynisch, maar wel heel kritisch op de opstelling van de overheid. We zijn door schade en schande wijs geworden. We kunnen nu wel alles praktisch proberen in te vullen, maar ik heb behoefte aan visie. De overheid moet laten zien dat het menens is. Er moet een goede voedingsbodem zijn voor dialoog en samenwerking. Nu wordt er vaak gelijk om plantjes gevraagd, maar die zijn er niet zomaar. Ze moeten eerst gestekt, gevoed en onderhouden worden."

■ Christelijke organisatie

7.2. Onderling respect en gelijkwaardigheid

Een andere belangrijke randvoorwaarde die religieuze en levensbeschouwelijke organisaties benoemen is onderling respect en gelijkwaardigheid. De organisaties benoemen dat alle deelnemende lbo's respectvol met elkaar om dienen te gaan en elkaars visies en meningen in openheid moeten willen aanhoren. Wanneer er sprake is van onderlinge acceptatie, kan het onderlinge vertrouwen ook groeien, zo stellen meerdere respondenten. Binnen het overleg moet er, volgens de lbo's, ook een gelijkwaardige relatie zijn tussen de organisaties en de gemeente in de zin dat ze gelijkwaardige partners zijn, die elk hun eigen rol vervullen. Meerdere lbo's benadrukken ook dat alle deelnemers als gelijken moeten worden behandeld, en dat niet de grootste organisaties de meeste 'spreektijd' claimen of krijgen of op grond van hun omvang de meeste invloed op het gesprek hebben. Als initiatiefnemer en/of organisator van interreligieus overleg zou de gemeente ook het creëren van een open sfeer en het bewaken van een respectvolle onderlinge omgang voor haar rekening moeten nemen.

7.3. Overige randvoorwaarden

Tot slot zijn er nog enkele randvoorwaarden die door enkele religieuze en levensbeschouwelijke organisaties zijn genoemd, te weten:

- Resultaatgericht overleg

In het verlengde van de eerder gestelde randvoorwaarde van een langetermijnvisie, geven enkele lbo's aan dat een toekomstig interreligieus overleg een bepaald resultaat of opbrengst voor ogen moet hebben. Hierbij moeten er volgens de organisaties korte- en lange termijn doelen gesteld worden, die het liefst ook meetbaar zijn, zodat er ook gemonitord kan worden of deze doelen behaald worden.

- Erkenning religieuze achtergrond/drijfveren

Hoewel de overgrote meerderheid van de religieuze en levensbeschouwelijke organisaties aangeeft geen behoefte te hebben om het tijdens de overleggen over religie te hebben, zouden sommigen van hen het wel fijn vinden als het geen taboeonderwerp is. Lbo's geven aan te ervaren dat vanwege de gehanteerde interpretatie van de scheiding tussen kerk en staat, religie wordt vermeden in bijeenkomsten die geïnitieerd worden door de gemeente. De lbo's geven echter aan dat het feit zij maatschappelijk betrokken zijn, deels voortkomt uit hun religieuze overtuiging. Om deze reden zouden ze het fijn vinden dat tijdens bijeenkomsten er ten minste erkenning is voor hun overtuiging, zonder dat daar inhoudelijk uitgebreid op in gegaan hoeft te worden.

"Dat wij maatschappelijk betrokken zijn, daar speelt het geloof een belangrijke rol in. Dat is onze drijfveer. Ik denk ook dat bij overleg het niet weggepoetst moet worden, maar dat het er juist mag zijn (...) Je hebt een veel natuurlijker gesprek als het geloof er mag zijn. Als het niet besproken mag worden, wordt het onwennig. Het is de bron waaruit je opereert."

■ Christelijke organisatie

7.4. Conclusie

De twee belangrijkste randvoorwaarden die door de religieuze en levensbeschouwelijke organisaties worden genoemd, staan in directe verbinding met de eerdere ervaringen met interreligieus overleg en de mogelijke belemmeringen die de lbo's zien voor het succes van interreligieus overleg. Hierbij gaat het zowel over de verwachte rol van de gemeente, maar ook over het gezamenlijk creëren van een veilige, vruchtbare omgeving waarin verschillende ideeën, meningen, en visies er mogen zijn en er gezamenlijk gewerkt kan worden aan een breder, groter, maatschappelijk doel. Al eerder werd in de literatuur (Vernhout, 2017) duidelijk dat onder andere het ervoor zorgen dat alle organisaties vanuit een gelijkwaardige positie input kunnen geven tijdens een overleg, onderlinge communicatieproblemen kan voorkomen.

8 Overkoepelende conclusies

De hoofdvraag van dit onderzoek was: *Welke behoefte is er onder Haagse geloofsgemeenschappen en levensbeschouwelijke organisaties aan structurele interreligieuze ontmoetingsbijeenkomsten en overleggen?*

Om antwoord te kunnen geven op deze vraag zijn er 19 een-op-een interviews afgenomen met een selectie van Haagse religieuze en levensbeschouwelijke organisaties en hebben 2 organisaties kort schriftelijk of telefonisch input gegeven. Daarnaast is er gemeenschappelijke online werksessie gehouden waarvoor alle Haagse lbo's zijn uitgenodigd. Bij deze werksessie waren in totaal 16 organisaties aanwezig. Er is in samenwerking met de opdrachtgever (gemeente Den Haag) getracht zo veel mogelijk verschillende geloofsgemeenschappen en levensbeschouwelijke organisaties in het onderzoek te betrekken.

Op basis van de gesprekken met de lbo's kunnen we stellen dat er inderdaad behoefte is aan structurele interreligieuze bijeenkomsten. De organisaties zijn maatschappelijk betrokken en zetten zich (veel) in voor hun eigen gemeenschap en deels ook voor andere inwoners van Den Haag. De organisaties lopen echter ook tegen beperkingen aan, zoals beperkte beschikbare menskracht en middelen. De organisaties zien daarom een grote meerwaarde in het gezamenlijk inzetten voor maatschappelijke problematiek (zoals armoede, eenzaamheid, overlast op straat). Structurele interreligieuze ontmoetingsbijeenkomsten of overleggen kunnen dan een uitgelezen mogelijkheid zijn om tot samenwerking te komen. Dat de lbo's door deelname aan dergelijke bijeenkomsten beter weten welke andere geloofsgemeenschappen en levensbeschouwelijke

organisaties er in Den Haag zijn en zij elkaar beter leren kennen (een andere reden waarom de organisaties aangeven behoefte hebben aan structureel overleg) is een welkom bijeffect.

In welke mate álle geloofsgemeenschappen en levensbeschouwelijke organisaties in Den Haag behoefte hebben aan ontmoeting en overleg, kunnen we op basis van dit verkennende onderzoek niet vaststellen. De vraag is ook in hoeverre dat van belang is. In Den Haag zijn er enkele honderden geloofsgemeenschappen en levensbeschouwelijke organisaties. Het is niet werkbaar om structurele bijeenkomsten/overleggen te houden met honderden deelnemers. Waarschijnlijk is zo'n groot animo overigens ook niet aanwezig. Dát een selectie van de organisaties (met een goede verdeling over de verschillende geloofsgemeenschappen en levensbeschouwelijke organisaties) behoefte heeft aan dergelijke bijeenkomsten/overleg is een duidelijk signaal. Als de bijeenkomsten door de deelnemers als zinvol worden ervaren, trekken de interreligieuze overleggen op termijn ook wellicht meer deelnemers.

Hoewel de lbo's aangeven behoefte te hebben aan structurele samenkomsten, vindt het grootste deel dat het initiatief hiertoe niet vanuit de lbo's moet komen. Deze organisaties zien een grote rol hierin weggelegd voor de gemeente. Veel religieuze en levensbeschouwelijke organisaties zien de gemeente als de ultieme verbinder die de organisaties samen kan brengen. De gemeente heeft volgens de organisaties hier ook de beste papieren voor, qua beschikbare middelen en connecties. De gemeente kan ook het beste zorgdragen voor continuïteit in de bijeenkomsten. Enkele organisaties wijzen daarbij wel op de eigen verantwoordelijkheid van de levensbeschouwelijke organisaties en gemeenschappen om óók zelf de noodzakelijke energie in de onderlinge uitwisseling te steken.

Hoewel de meeste religieuze en levensbeschouwelijke organisaties graag zien dat de gemeente het voortouw neemt in het opzetten, organiseren en

onderhouden van structurele interreligieuze ontmoetingsbijeenkomsten of overleggen, geven zij ook aan beperkt vertrouwen beperkt vertrouwen in de gemeente te hebben hieromtrent in verband met eerdere gestrande initiatieven tot structurele interreligieuze samenkomsten. Organisaties geven aan niet altijd een goede verstandhouding te hebben met de gemeente. Dat hangt samen met eerdere negatieve ervaringen met het niet kunnen bereiken van de juiste personen binnen de gemeente, of met eerdere conflicten rond subsidies of huisvestingskwesaties.

Bovenstaande situatie laat een dubbel beeld zien: de organisaties hebben behoefte aan structurele samenkomsten en verwachten dat de gemeente daarin het voortouw neemt, maar hebben tegelijkertijd niet altijd even veel vertrouwen in de gemeente om dit geheel zorgvuldig en duurzaam op te kunnen zetten. Anderzijds zien de organisaties ook wel hun eigen verantwoordelijkheid om bij te dragen aan de structuur en de continuïteit. Daar spreekt de wens uit om de verstandhouding met de gemeente te verbeteren en de samenwerking te versterken.

9 Aanbevelingen

Dit onderzoek toont aan dat er draagvlak is voor structurele interreligieuze ontmoetingsbijeenkomsten en overleggen onder Haagse religieuze en levensbeschouwelijke organisaties. Tegelijkertijd zal een dergelijk initiatief hoogstwaarschijnlijk niet tot stand komen zonder de inzet en inspanningen van de gemeente. Niet alle organisaties en gemeenschappen kunnen of willen hier blijvend energie in steken. Bovendien is er behoefte aan de neutrale en verbindende rol die de gemeente kan spelen: niet alle religieuze en levensbeschouwelijke organisaties vertrouwen dat elkaar toe en het ontbreekt in Den Haag aan interreligieuze samenwerking tussen organisaties en personen die breed vertrouwd en geaccepteerd worden en die dit gezamenlijk zouden kunnen opzetten. De ervaring van veel betrokken organisaties in Den Haag dat pogingen om structureel bij elkaar te komen relatief snel stranden, draagt ook niet bij aan het animo om veel energie in interreligieus overleg te steken. Mocht de gemeente besluiten om gehoor te geven aan de behoefte van de organisaties, doen wij hieromtrent de volgende aanbevelingen:

1. **Neem als gemeente de regie in de organisatie van interreligieus overleg**

Hoewel de lbo's soms een complexe relatie hebben met de gemeente, spreken zij bijna allemaal het vertrouwen uit dat de gemeente in staat is om een interreligieus overleg te organiseren, partijen bij elkaar te brengen en zorg te dragen voor de continuïteit van een dergelijk overleg.

2. **Richt stedelijk interreligieus overleg in als een 'dialogue of actions'**

Lbo's geven aan dat zij weinig meerwaarde zien in een interreligieus overleg waarbij theologische discussie (*theological dialogue*) het hoofddoel is. Levensbeschouwelijke en religieuze organisaties zien vooral een meerwaarde

in interreligieus overleg wanneer maatschappelijke problematiek in de stad en/of wijk besproken kan worden, en idealiter ook gezamenlijk acties opgezet kunnen worden om zich gezamenlijk in te spannen om deze maatschappelijke problemen te verminderen en te bestrijden.

De eerder genoemde ervaringen uit andere steden kunnen worden meegenomen in de vormgeving van het overleg:

1. Alle groepen die deelnemen aan interreligieuze dialoog en samenwerking kunnen vanuit een gelijkwaardige positie input leveren.
2. Vertegenwoordigers kennen elkaar voldoende, er is voldoende onderling vertrouwen en de deelnemers zijn in staat open te communiceren.
3. Er is sprake van continuïteit in de bijeenkomsten.
4. Vertegenwoordigers in het overleg in staat zijn om een brugfunctie te vervullen tussen de formele (gemeentelijke) instituties en de eigen achterban.

Ook zou er gedacht kunnen worden aan een constructie waarbij er een voorbereidingsgroep wordt ingesteld die, samen met de gemeente, zorg draagt voor de organisatie van de bijeenkomsten. Deze voorbereidingsgroep zou divers moeten worden samengesteld vanuit de lbo's.

3. **Zoek ook naar praktische en thematische samenwerking in wijken en buurten**

Varieer in vormen van ontmoeting en overleg en investeer vooral ook in *contact* en *overleg* in *wijken* en *buurten*. Dat zorgt op termijn voor een goede voedingsbodem voor *stedelijk* interreligieus overleg. Investeer ook als overheid in vertrouwen via het aanmoedigen van *praktische samenwerking* in buurten en wijken. Stimuleer daarbij ook de samenwerking tussen levensbeschouwelijk geïnspireerde (informele) initiatieven en formele zorg- en welzijnsaanbieders. En nodig maatschappelijk betrokken lbo's waar en wanneer dat relevant is ook uit voor reguliere thematische netwerken van de gemeente op stedelijk of wijkniveau.

Vervolgens doen wij nog enkele aanbevelingen die betrekking hebben op de *randvoorwaarden* voor het verdere succes en het slagen van interreligieus overleg.

4. Ontwikkel een langetermijnvisie op interreligieuze ontmoetingsbijeekomsten

Meerdere respondenten hebben aangegeven met lede ogen hebben moeten aanzien hoe eerdere initiatieven tot interreligieuze ontmoetingsbijeekomsten of overleg vroegtijdig stranden. Om de duurzaamheid van een nieuw initiatief de waarborgen, is het raadzaam om te zorgen voor een vaste groep contactpersonen vanuit verschillende gemeentelijke domeinen die werken aan borging van het contact met de lbo's in de gemeentelijke organisatie. Zodat de inspanningen rondom de samenkomsten geen speelbal worden van ongefundeerde en plotselinge veranderingen in visie en koers of het slachtoffer worden van personele wisselingen. Het is aan te raden om een langetermijnvisie te ontwikkelen op interreligieuze ontmoetingsbijeekomsten en overleggen. Deze visie moet in ieder geval bevatten welk doel de samenkomsten dienen, wat er van de betrokken organisaties wordt verwacht en, indien mogelijk, welk (type)resultaten de bijeenkomsten zouden moeten opleveren. De visieontwikkeling zou kunnen worden gecombineerd met een training of studiedag voor zowel gemeentelijke vertegenwoordigers als voor vertegenwoordigers van lbo's die bereid zijn de interreligieuze ontmoetingsbijeekomsten mede voor te bereiden. Op deze wijze kunnen de doelen en voorwaarden met elkaar verkend worden. In andere steden is met dergelijke trainingen al positieve ervaring opgedaan.

5. Investeer in de relatie met religieuze en levensbeschouwelijke organisaties
Zoals gesteld hebben niet alle organisaties een even goede verstandhouding met de gemeente, terwijl zij dat in grote meerderheid wel zouden willen. Voor het slagen van structurele interreligieuze bijeenkomsten/overleggen, is het raadzaam om (extra) te investeren in de relatie tussen de gemeente en de organisaties. Uitvoering van bovenstaande aanbeveling zal al een positieve

uitwerking kunnen hebben op de bereidheid van organisaties om deel te nemen aan de samenkomsten. Bij het investeren in de relatie met lbo's denken wij aan de volgende acties;

- Mogelijk is het helpend om een visie te ontwikkelen omtrent de samenwerking met religieuze en levensbeschouwelijke organisaties in verschillende domeinen.
- Binnen het investeren in de relatie met de lbo's moet er ook ruimte zijn om te werken aan een vertrouwensband met hen. Dat vraagt om erkenning van het belang van lbo's in de stad (naast alle andere verbanden). En dat vraagt om een goed beeld bij de gemeente van het veld van de lbo's, van de maatschappelijke rol van lbo's en wijze waarop contact tussen lbo's en overheid kan plaatsvinden. Kennisopbouw en -overdracht in en tussen beleidsafdelingen van de gemeente, maar ook in de uitvoerende afdelingen.
- Beschouw lbo's als gespreks- en samenwerkingspartner rond maatschappelijke vragen: benader lbo's niet alleen als doorgeefluik van informatie of vragen, als vindplaats van groepen die de gemeente wil bereiken of als bron van vrijwilligers.

Met betrekking tot de duurzaamheid van een mogelijk op te zetten interreligieus overleg, doen wij tenslotte nog een aanvullende aanbeveling, te weten:

6. Monitor de voortgang, tevredenheid en resultaat van interreligieuze ontmoetingsbijeekomsten of overleggen

Het monitoren van de voortgang, tevredenheid en resultaat van interreligieuze ontmoetingsbijeekomsten of overleg kan een waardevol hulpmiddel zijn om de duurzaamheid van een nieuw initiatief te waarborgen. Door voor een bepaalde periode (mogelijk een pilotfase) te monitoren hoe de samenkomsten worden ervaren, wat er goed gaat en wat beter kan, kan er tijdig bijgestuurd worden en gebouwd worden aan een stevig fundament.

Literatuur

Engbersen, R. & T. Lupi (2015). *Het belang van slow social work*. Den Haag: Platform31.

Bellaart, H. (2018, 14 november). *Samenwerken met de moskee: ja of nee? Waar komt de religieuze kramp vandaan en hoe kunnen we het oplossen?* Geraadpleegd via Samenwerken met de moskee: ja of nee? | Kennisplatform Inclusief Samenleven (kis.nl)

Bellaart, H. (2018). *Kennisatelier religie in het publieke domein. Samenwerking gemeenten en religieuze organisaties bij aanpakken maatschappelijke problemen*. Geraadpleegd via www.kis.nl.

Davelaar, M., Toorn, J. van den, Witte, N. de, Beaumont, J. & Kuiper, C. (2011). *Faith-based Organisations and Social Exclusion in the Netherlands*. Leuven: Acco.

Garfinkel, R. (2004, 13 juli). *What works? Evaluating interfaith dialogue programs*. Geraadpleegd via [What Works? Evaluating Interfaith Dialogue Programs | United States Institute of Peace \(usip.org\)](http://www.usip.org).

Gemeenteraad Den Haag (2019). *Motie 'Stimuleren inter-levensbeschouwelijke overleg en initiatieven'*. RIS-nummer: 302623 Stuknummer: O.3. Geraadpleegd via [O_3 \(raadsinformatie.nl\)](http://www.raadsinformatie.nl).

Jetten, M. (2011). *Samen op weg naar verdieping. Christenen en moslims in dialoog*. Geraadpleegd via [Samen op weg naar verdieping. Christenen en moslims in dialoog - Mijke Jetten \(handelingen.com\)](http://www.handelingen.com).

Moyaert, M. (2013). *Interreligious Dialogue*. In D. Cheetham, D. Pratt, & M. Thomas (Eds.), *Understanding Inter-religious Relations* (pp. 193-217). Oxford University press.

OCJM (2016, 9 januari). *Ontstaan van OCJM*. Geraadpleegd via <https://www.ojcm.nl/over-het-ojcm/ontstaan-van-ojcm-2/>.

Orton, A. (2016). *Interfaith dialogue: seven key questions for theory, policy and practice*. *Religion, State & Society*, 44(4), 349-365.

Platform Zorgzaam uit Overtuiging (2018). *Reactie aan gemeente Den Haag op rapport 'Levensbeschouwelijke organisaties en de Wmo in Den Haag'*.

Remkes, J. (2020, 16 juni). *Afdoening motie: 'Stimuleren inter-levensbeschouwelijke overleg en initiatieven'*. Geraadpleegd via [RIS302623+Afdoening+motie+Stimuleren+inter-levensbeschouwelijke+overleg+en+initiatieven \(raadsinformatie.nl\)](https://www.raadsinformatie.nl).

Toorn, van der, J., Davelaar, M., de Winter-Kocak, S., & Badou, M. (2018). *Levensbeschouwelijke organisaties en de Wmo in Den Haag: Een inventarisatie onder levensbeschouwelijke organisaties en gemeentelijke vertegenwoordigers naar kansen voor samenwerking*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Toorn, van der, J., Davelaar, M., Hamdi, A., Reches, L., & Keulen, van, M. (2020). *Omvang en karakter van de maatschappelijke activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Vernhout, M. (2017). *Paul F. Knitter over interreligieuze dialoog* (Doctoral dissertation).

VNG (2016). *12 richtlijnen voor interreligieuze dialoog op lokaal niveau*. Geraadpleegd via: <https://vng.nl/files/vng/12-principles-nld-web.pdf>

COLOFON

Opdrachtgever	Gemeente Den Haag
Auteurs	S. de Winter-Koçak, MSc A. Mesic, MSc Drs. M. Davelaar Drs. H.B. Bellaart
Foto omslag	Canva - Lyke van der Maas, BA
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload worden via onze website:
<http://www.verwey-jonker.nl>

ISBN 978-94-6409-177-9

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht, juli 2022.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.